

Докато еснафитѣ сж се занимавали косвено съ народния напръдѣкъ, други български сдружавания се заели именно съ духовното развитие и съ закрѣпването на национална свѣсть у своитѣ сънародници. Туй сж били така нареченитѣ „български църковни общини“, възникнали току-речи въ всички български градове и по-голѣми села. Извѣстна е тѣхната национална дѣйность въ църковния въпросъ съ гръцката патриаршия, както и заслугитѣ имъ за българското училищно дѣло и просвѣта. Помощници на църковнитѣ общини станаха общеобразователнитѣ дружества, познати съ името „читалища“. Както еднитѣ, тѣй и другитѣ отъ тия сдружавания явно се именуваха „български“, за да изразятъ съ това и срѣдата, отъ която излизаха и за която работѣха, както и да се противопоставятъ на гръцкитѣ духовни власти, които обичаха да забулватъ националистичнитѣ прояви подъ прозвището „християни“. Българскитѣ вѣстници и списания отъ третата четвъртъ на XIX в. сж пълни съ дописки отъ тѣзи „български“ църковни общини и читалища; пѣкъ такиви дописки срѣщаме и въ сръбскитѣ тогавашни вѣстници, които на радо сърце отваряха колонитѣ си за жалбитѣ на македонскитѣ българи. Тѣзи дружества въ Македония или тѣхнитѣ печати имаха такива титули или надписи: „Община бжлгарска . Неврокопъ . 1863 “; „Общій печатъ на съединенитѣ българи“ (печатъ на Енидже-Вардарци , въ дописка отъ 1867 г.) ; „Паланечка българска черковна община . 1868 “; „Печатъ на щипското опщонародно блъгар(ско) ду(х)овно правление . 1869 “; „Българско читалище у Кюстендилъ . 1869 “; „Воденска българска община . 1870 “; „Българско читалище въ Воденъ . 1870 “; „Българска цръковна община въ Солунъ “; „Българско читалище Просвѣщеніе въ Велесъ . 1871 “; „Бжлгарскі постоѣтели во Битола : 1872 “; „Битола . царковна опщина балгарска . 1869 “ и др.¹⁾

¹⁾ Документи, № 196, 203 и др.